

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (FAL)

PAPILA RA 1 (P1)

NYENYANYANA/NYENYANKULU 2014

TIMARAKA: 80

NKARHI: tiawara ti2

Papila leri ri na tipheji ta 10.

SWITSUNDZUXO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso	(30)
XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima	(10)
XIYENGE XA C: Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi	(40)
2. Hlaya swiletelo HINKWASWO hi vukheta.
3. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
4. Sungula xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
5. Nkhwatihata emakumu ka xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA.
6. Nombora nhlamulo yin'wana na yin'wana ku fana na leswi xivutiso xi nomborisiweke xiswona.
7. Tlula ntila loko u hetile nhlamulo ya xivutiso XIN'WANA na XIN'WANA.
8. Tsala hi vurhon'wana (swi hlayeka no vonaka).
9. Landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo, mahikahatelo na mavumbelo ya swivulwa.
10. U tsundzuxiwa ku heta kwalomu ka timinete ta 40 eka XIYENGE XA A, timinete ta 25 eka XIYENGE XA B na timinete ta 55 eka XIYENGE XA C.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA A: PROSI

- 1 Ribungu Manavela, loyi a a tshama eMudlayambhongolo na ndyangu wa yena, u tirhile hi matimba ku fika laha a ri kona. A a ri na vhengele leri vana na nsati a va tinyungubyisa hi rona. Exikolweni Ntsako na Hlulani a va nga voni munhu, hambi vadyondzisi a va pfa va byeriwa leswaku, 'phela ekaya hi fumile'. A va rhangise rifumo emahlweni ku hundza dyondzo. Mutirhi wa le ka Manavela, yena Maswikota a a ri na vana vambirhi lava a va siyana hi lembe rin'we, ku nga Mahlori na Singita. Vana lava a va ri na xichavo no xixima. Hambileswi Mahlori a a ri mufana, a swi kota ku endla mintirho ya le kaya leyi hixitalo yi tirhiwaka hi vaxisati. Maswikota hikwalaho ka vusiwana se a a cinciwile vito a vitaniwa *Auntie*, a a rhumiwa swilo swo tala hi nkarhi wun'we. A wu ta twa Kholani, nkata Manavela a ku: '*Auntie*, endlelani papa tiya, *Auntie*, ku ne ka *Auntee*, n'wana wa rila, *Auntie* tintangu ta Ntsako ti lava ku pholichiwa.' A a rivele leswaku *Auntie* a nga ri hlonga, kambe a a pfuneta yena.
- 2 Vito ra Maswikota a ro n'wi kwatsa, hikuva a a swi kota ku tirha hakunene. A a fanele ku andlala mubedo wa Kholani; a pfulela na mati ya famba loko va hetile ku hlamba, a tlhela a hlantswa bavhu. Hlulani na Ntsako a va ri vanhwanyana va malembe ya khumenhungu lava va voneke dyambu hi siku rin'we. A va nga swi koti hambi ku ri ku hlantswa swibye swinene. Mutirhi wa vanhu loko o tshuka a endzele ekaya, a a ta kuma yindlu yi lo pyi, hi thyaka, swibye swi tate khixi. Xa vona a ku ri ku vona thelevhixini no dya va etlela. Manavela a a nga swi voni leswi a swi humelela emutini wa yena hikuva a tshama a nga ri kona. A a rhandza leswaku vana va yena va dyondza, kambe Kholani a a nga swi vonisi xiswona.
- 3 Hi n'hweti ya Khotavuxika kontiraka ya Nhluvuko yi fikile eMudlayambhongolo yi sungula ku khulela rivala leri a ri ri ekusuhi na vhengele ra ka Manavela. Vaaki a va tirha hi ku tikarhata hikuva a va aka vusiku na nhlikanhi. A swi tikomba leswaku a ku ta akiwa muako wo hlarisa. Hi n'hweti ya Hukuri muako a wu herile, wona a wu ri *Mall* lowu a wu ri na nxaxamelo wa mavhengele yo hambanahambana. Yan'wana ya wona a ya xavisa swilo leswi a swi xavisiwa evhengeleni ra ka Manavela hi nxavo wa le hanshi. Mathini ya tinhlampfi na ya tinyawa ya hundzeriwe hi nkarhi evhengeleni ra ka Manavela, leswi a swi boha leswaku ya cukumetiwa.
- 4 Vanhu a va hundzela emavhengeleni lamakulu; lava a va nghena evhengeleni ra ka Manavela, hi lava a va rivale ku xava munyu naswona va peleriwile. Manavela u pfale vhengele a sungula ku lava ntirho kambe do! Leswi mali a yi nga ha ngheni na *Auntie* a a boheka ku tshikisiwa ntirho. Kholani a a tsandzekile ku dyondzisa vana mintirho ya le kaya. Mahlori na Singita, vana va Maswikota, a va dyondzile naswona va swi kotile ku pfuna mana wa vona hambileswi a nga tlhela a kuma ntirho wo kukula e*Mall* ya Matikwana. Eka Manavela swilo a swi nga ha fambi kahle, vutomi a byi va hundzekerile. Ntsako na Hlulani a ku lo sala mavito ntsena. Ku tiphina loku a va ri na kona nkarhi lowu *Auntie* a ha tirha eka vona ku herile, xikolo xi tsandzile, vusweti na byona byi tinyikile matimba.

5 Kholani na yena u bohekile ku ya lava ntirho, nkateko wa kona hileswi a nga kuma ntirho eka Singita, un'wana wa vana va *Auntie*. A a fanele ku tirha hi matimba. Leswi a a nga tolovelangi, a swi vava, kambe Singita a a n'wi teke tanihi mutswari wa yena naswona a a n'wi vitana mhani, ku nga ri *Auntie*, tanihileswi mana wa yena Maswikota a a vitanisiwa xiswona loko a ha tirha eka Manavela. Leswi Singita a a titolovete ku titirhela, a a basisa yindlu ya yena loko a nga yangi entirhweni. Kholani a a tikokakoka kunene loko a ya entirhweni. A a mbyindla n'wana wa Singita hi mafurha na loko a nga hlambisiwangi. Vutomi endyangwini wa Maswikota a byi tshamisekile, loko ri pela a byi va bya N'wa-Ntenyana.

[Vutitumbuluxeri]

- 1.1 Xana Manavela a a tirha ntirho muni? (2)
- 1.2 Hlamula u ku hi swona kumbe a hi swona, kutani u seketela nhlamulo ya wena.
- 1.2.1 Hlulani na Ntsako a va ri mahahlwa. (2)
- 1.2.2 *Auntie* a a rhumiwa xilo xin'we hi nkarhi wun'we. (2)
- 1.3 Ku sukela hi n'hwetini ya Khotavuxika ku fikela hi n'hwetini ya Hukuri i tin'hwetini ta ...
- A ntlhanu.
B kaye.
C tsevu. (1)
- 1.4 Kombisa ku hambana kun'we ntsena exikarhi ka vana va Maswikota na vana va Kholani. (2)
- 1.5 Boxa leswi endleke leswaku mathini ya tinhlampfi na ya tinyawa ya hundzeriwa hi nkarhi evhengeleni ra ka Manavela. (2)
- 1.6 Xana Ntsako na Hlulani a va endla yini loko va ri ekaya? (2)
- 1.7 Ku va Kholani a rhumetela manana Maswikota leswaku a endla mintirho hinkwayo ya le kaya ka yena i mhaka leyinene ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 1.8 Loko a ku ri wena Singita, a wu ta endla yini hi Kholani wo ka a nga koti ku tirha mintirho ya le kaya? (2)
- 1.9 Nyika dyondzo leyi u yi kumeke eka xitshuriwa lexi? (2)
- 1.10 Tsavula rito rin'we eka xitshuriwa leri vulaka ku tota mafurha ngopfu. (1)

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA B: XITSHURIWA XO VONIWA

NYIKO: Heyi, na hina hi huma kona, a swi fani!

BASANI: U nga swi vuli, phela namuntlha a ko be!

[Xifaniso xi kumiwe eka www.fotosearch.com]

- 1.11 Xana vanhu lava vulavulaka eka n'wangulano va huma kwihhi? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 1.12 Xana i yini lexi hlawulekisaka ndhawu leyi u yi boxeke eka 1.11? (2)
- 1.13 Xana vanhu lava va nga rhandziki ku ya eka ndhawu leyi u yi boxeke eka 1.11 u nga va tsundzuxa yini? (2)
- 1.14 Boxa swilo swimbirhi ntsena leswi vanhu va nga fambaka na swona loko va ya eka ndhawu leyi kombisiweke. (2)
- 1.15 Xana Basani u vula yini loko a ku: '... phela namuntlha a ko be!?' (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2**

U komberiwile ku vulavula hi swihlawulekisi swa vunghana lebyinene bya Gavaza na Makhanana.

Hlaya ndzima (XITSHURIWA XA C) leyi nga laha hansi kutani u longoloxa minkutlunya ya NKOMBO ya swihlawulekisi swa vunghana lebyinene eka nkomiso wa wena.

1. Longoloxa NKOMBO wa minkutlunya hi marito LAMA NGA HUNDZIKI 70.
2. Nombora swivulwa swa wena ku suka eka 1–7.
3. Tsala nkutlunya WUN'WE eka xivulwa xin'wana na xin'wana.
4. Tirhisa marito ya WENA N'WINI.
5. Kombisa ntsengo wa marito lama u ma tirhiseke endzeni ka swiangi emakumu ka nkomiso wa wena.

XITSHURIWA XA C**VUNGHANA LEBYINENE**

Gavaza na Makhanana va hlanganile exikolweni kutani va va vanghana. Vunghana bya vona byi sungule hi ku va va vonile leswaku va tsakela swilo swo fana. Makhanana u dyondzile swo tala eka Gavaza. Minkarhi yo tala loko Gavaza a endle xitshembiso a a tiyisisa leswaku xa hetiseka. Gavaza a a tshembeka eka swilo hinkwaswo, a a nga teki swilo swa Makhanana a nga kombelangi hambu a swi tiva leswaku Makhanana a a nga ta vilela hi swona. A a ri munghana wa ntiyiso loyi a a kota ku tiseketela hi yena. Loko a tshembisile ku endla nchumu wo karhi, a a wu endla hi nkarhi. A a xixima vunghana bya vona hi ku hlayisa nkarhi, a a tlhela a xixima vukhongereri na ndhavuko wa Makhanana. Gavaza a nga si tshama a siya munghana wa yena a ya va na van'wana vanghana hi ku va ku ri na leswi a swi tsakelaka hi vona eka nkarhi wolowo. A a dyondzisiwile leswaku munghana wa ntiyiso hi loyi a tshikaka swa yena a pfuneta munghana loko swilo swi nga fambi kahle, a n'wi seketela eminkarhini yo tika, a tlhela a n'wi tiyisela hi ku twisisa leswaku xiyimo xa yena xi ta cinca. A va tsaka swin'we loko va humelela evuton'wini, va tlhela va rila swin'we loko swilo swi tikile. A va nga chavi ku solana hi ndlela yo akana. Siku rin'wana Makhanana u hlundzukile loko a kombiwa ndlela hi Gavaza, kambe endzhaku ka swona u komberile ku rivaleriwa, Gavaza u n'wi rivalerile hi ku tiva leswaku i munhu, naswona wa endla swihoxo na yena.

[Vutitumbuluxeri]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA D: XINAVETISO**U XISIWANA, U XIFUMI, KHAVICHI MALAMULELA!**

U nga yi xava, u nga yi byala. Yi nga va saladi, yi nga va xixevo, yi ta tshama yi ri **leyinene**. Ku kuma yona a ka ha ri na swin'wana. Hi ku aka miri kona hi le kaya. Tshikani ku tihlakata miri hi swakudya leswin'wana hikuva khavichi hi yona ntsena yi nga khoma vutomi!

[Xifaniso xi kumiwe eka www.images.com]

- 3.1 Nkoka wo va nhlokomhaka ya xinavetiso yi tsariwile hi maletere lamakulu lama tikisiweke hi wihi? (2)
- 3.2 Khavichi yi wela eka muxaka lowu landzelaka wa swakudya:
- A Mihandzu
B Makhaha
C Matsavu (1)
- 3.3 Xana xivulwa xa 'Hi ku aka miri kona hi le kaya', xi vula yini? (2)
- 3.4 Hi wihi mboyamelatlhelorin'we lowu nga kona eka xivulwa lexi landzelaka?
Tshikani ku tihlakata miri hi swakudya leswin'wana hikuva khavichi hi yona ntsena yi nga khoma vutomi! (2)
- 3.5 Nyika ntirho wa rihlawuri leri tikisiweke exivulweni lexi landzelaka:
Yi nga va saladi, yi nga va xixevo, yi ta tshama yi ri **leyinene**. (2)
- 3.6 Nyika ntsongahato wa rito leri tikisiweke exivulweni lexi landzelaka:
U xisiwana, u xifumi, **khavichi** malamulela! (1)

[10]

XIVUTISO XA 4

Xiya khathuni leyi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka yona.

XITSHURIWA XA E: KHATHUNI

[Xifaniso xi kumiwe eka www.images.com]

- 4.1 Tsala mavizweni wa rito leri tikisiweke exivulweni lexi landzelaka:
'Ndzi ta ku **hima** hi puleti leyi!' (2)
- 4.2 Loko manana loyi a nga exifanisweni a a ri xaka ra wena, a wu ta n'wi tsundzuxa yini mayelana na leswi a nga eku swi endleni? (2)
- 4.3 Tirhisa rihlamari leri ri tikisiweke exivulweni lexi nga laha hansi ku vumba xivulwa xin'wana.
'**Yoo**, mananoo, a ndzi ku ndzo yi tlangisa tanihi ximovhana!' (2)
- 4.4 Xana swi kahle ku ya hi vumunhu ku va n'wana a himiwa hi swibye loko a dyohile? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 4.5 Xana marito lama vuriwaka hi manana loyi a nga eka khathuni ma humelerisa matitwelo ya njhani? (2)

[10]

XIVUTISO XA 5

- 5.1 Hlaya xitshuriwa lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA F: PROSI

'Mina loko ndzi ku yisa **exikolweni** a ndzi lava leswaku u ya dyondza', ku gimeta Xipelupelu loyi a a hlundzukile swinene. Nkwetlembetano lowu wu vangiwile hileswi Swanyanya a konyolola loko Xipelupelu a n'wi kombisa ndlela. Swanyanya a a tala ku vula marito lawa: 'Byongo bya mina se byi hlantswekile.' A a rivele leswaku a a yisiwile eyunivhesithi hi Xipelupelu. Swanyanya a a hamba a vula leswaku: 'A ndzi nga ku kombelangi, a wu twa ku tsokombela ka rirhandzu.' Xipelupelu hi ku hlundzuka, a ku n'wi gii, hi **xivokwana** a n'wi tshineta ekusuhi. Swanyanya a hatla a tsundzuka swa kahle leswi a endleriweke swona hi Xipelupelu, kutani a kombela ku rivaleriwa. Havambirhi va n'wayitela kutani vutomi byi ya emahlweni. Swanyanya u yisile Xipelupelu exikolweni laha a nga ya a ya dyondzela vugqwetha. Endzhaku ka malembe ya mune u thwaserile vugqwetha bya yena kutani a sungula ku tirha a va gqwetha ra ndhuma etikweni ra ka vona.

[Vutitumbuluxeri]

- 5.1.1 Tsala vunyingi bya rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi u tlhela u ri tirhisa exivulweni.

Mina loko ndzi ku yisa **exikolweni** a ndzi lava leswaku u ya dyondza. (2)

- 5.1.2 Swivulwa LESWIMBIRHI swi hambana hi yini ku ya hi leswi swi vulaka swona?

Byongo bya mina se byi hlantswekile. (2)

Bya mina byongo se byi hlantswekile. (2)

- 5.1.3 Tsala ntirho wa xiaki lexi tikisiweke laha hansi.

A ku n'wi gii, hi **xivokwana**. (2)

- 5.1.4 Hundzuluxa xivulwa lexi nga laha hansi xi va eka tlhelo ra mpfumelo, nkarhi wa sweswi.

A ndzi nga ku kombelangi. (2)

- 5.1.5 Hi ku pfuniwa hi xivulwa lexi nga laha hansi, vumba xivulwa xin'wana hi rito 'dyondzo' leri pfelelaka eka 'dyondza'.

'Mina loko ndzi ku yisa exikolweni a ndzi lava leswaku u ya **dyondza**.' (2)

- 5.1.6 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka nkarhi lowu taka.

Endzhaku ka malembe ya mune u thwaserile vugqwetha bya yena. (2)

- 5.2 Xiya xifaniso lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona:

XITSHURIWA XA G: XIFANISO

'Bege leyi makwerhu yo ku be, yi xavisiwa kwihi?' 'Ndzi yi xavile eVaendzi, phela loko u yi vona yi te tani, ndzi lo huma endlwini ku nghena yona, kambe na wena ndzi nga ku xavela.' 'Ndzi nga tlangela loko wo ndzi kumela yona.'

- 5.2.1 Tirhisa marito lawa tikisiweke ku vumba xivulwa xa wena n'wini.
Ndzi yi xavile eVaendzi, phela loko u yi vona yi te tani, **ndzi lo huma endlwini** ku nghena yona. (2)
- 5.2.2 Vumba xivulwa xin'wana hi rito leri tikisiweke exivulweni lexi nga laha hansi.
Phela loko u yi vona yi te tani, ndzi lo huma endlwini ku nghena yona, kambe na wena ndzi nga ku **xavela**. (2)
- 5.2.3 Hi ku vona ka wena, xana swi kahle ku va vamanana vo tala va rhandza ku xava tibege to durha ke? Seketela vonelo ra wena. (2)

[20]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 40
NTSENGO WA TIMARAKA: 80